

VÉGSŐ ISTVÁN*

Hová tűnt a sok internált?

A Kamenyec-Podolszkijba hurcoltak hosszú útján

Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz*.
Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet 2023. 292 oldal [Magyar Történelmi
Emlékek – Értekezések]

Stark Tamás, a II. világháború korának statisztikus történésze, a számszerűsített táblázatok elismert kutatója újabb nagyon fontos esemény kapcsán publikált. Az 1944-es deportálások, a háborús veszteségek, a málenkij robot után most a Kamenyec-Podolszkijban kivégzett magyar zsidók történetét összegezte, és igyekezett számadatokkal világossá tenni ezt a tragédiát. Mivel még a közelmúltban is születtek a témában hosszabb írások, így Stark kénytelen volt az eddigiekhez képest másként megközelíteni az 1941-es, tízezrek életét kioltó történéseket.

„A magyarországi holokausztkutatás középpontjában az 1944 nyarán végrehajtott deportálás, illetve a nyilas uralom alatt történtek feltárása áll. A Magyarország második világháború alatti történetével, illetve a magyar zsidóság sorsával foglalkozó átfogó munkákban az első magyarországi deportálás története általában csak egy epizódként jelenik meg. Ennek megfelelően a téma szakirodalma is viszonylag szűk.” (9.) Ezzel a felütéssel kezdi a szerző, s ez érdekes, hiszen tudható, hogy a holokausztkutatás kapcsán az egyik sokszor felmerülő narratíva az, hogy tengerenyi (szak)irodalma van. A szerző is némiképp rácafol önmagára. „Szűk” szakirodalomról ír, miközben öt oldalon át sorolja, hogy ki mindenki foglalkozott a témával 1945-től egészen napjainkig (például Randolph L. Braham, Frojimovics Kinga, Gellért Ádám, Gellért János, Geyer Arthur, Karsai László, Kovács Tamás, Lévai Jenő, Majsai Tamás, Szakály Sándor, Ungváry Krisztián). Nehezen értelmezhető így, hogy csak a legjelentősebbeket összegezve felsorolt mintegy 14 szerzőt, kutatót és legalább 25 tanulmányt, könyvet.

Abba talán nem érdemes belemenni, hogy az eset vajon egy epizód-e, mert egyébként a holokauszt történetében valóban az. A Szakály–Karsai-vita kapcsán röviden összegez, kerüli annak közvetlen, mély elemzését, inkább az eddigi kutatások meghaladását hangsúlyozza. A „hosszú úton” az I. világháború körüli idők kapcsán az olvasó szembesülhet az állampolgárság igazolása problémájával, az

antiszemitizmus fellángolásával, és azzal, hogy sajnos hosszú távon mindezek eljárásokhoz, internálásokhoz, deportálásokhoz és végül a tömeggyilkosságokhoz vezettek.

A szerző a *Bevezetés* és az *Összefoglalás* között 4 nagyobb fejezetre (*Zsidókérdés mint sorskérdés*; „Jó” zsidó, „rossz” zsidó; *Hontalanná téve*; *Végrehajtás*), illetve 15 alfejezetre osztotta a szöveget, amely nagyon jól olvasható és világos. A képmellékletben a már sokat publikált, közismert fotókat láthatjuk.

A *Bevezetés* című fejezetben Stark szépen áttekinti a kelet-európai területen lezajlott zsidóüldözések mérföldköveit. Az orosz, az ukrán, a lengyel, a román kormányzatok, szélsőséges szervezetek zsidók ellen irányuló pogromjait. Az nem teljesen világos, hogy miért tartja szükségesnek különválasztani az antiszemita propagandát és a megvalósult pogromokat. Szerinte utóbbiak nagyobb hatással voltak a zsidók életére. Úgy ír erről, mintha a pogromoknak nem lenne közük az antiszemitizmushoz, és az ehhez párosuló propagandának ne lenne hatása a zsidók elleni atrocitásokra.

Stark kitér a leendő közel-keleti zsidó állam létrehozásának első komolyabb, 20. század eleji próbálkozására. Kissé zavarba ejtő, hogy az Ottomán Birodalom zsidó állam létrehozását támogató nyilatkozata kapcsán azt írja, hogy „nem volt akkora hatása, mint a brit nyilatkozatnak”, majd egy mondattal később, hogy nagyon nagy jelentősége volt.

Sajnálatosan a *Zsidókérdés mint sorskérdés* további néhol zavaros mondatai, fogalmerdeje nem teszi könnyűvé a szöveg teljeskörű befogadását. Csak néhány példa: ritkán látni ezt az eseményt így írva: „1848-ban és 1849-ben vívott szabadságharc”. (35.) A következő oldalon pedig még az esemény dátuma is hibás. („1948/49” – 36.) A Habsburg Birodalom hivatalos neve 1867-től Osztrák–Magyar Monarchia volt. A Nyugat-Európából terjedő 19. századi politikai antiszemitizmus kapcsán is meghökkenítő kijelentéseket találunk. Miszerint ez „nem tudott gyökeret verni” Magyarországon, hiszen az 1883-ban alakult Antiszemita Párt 1892-ben feloszlott. Ám két bekezdés után megtudhatjuk, hogy az üstökösként feltörő, 1894-ben megalakult Katolikus Néppárt szintén antiszemita tömegbázisra építhetett, és így volt a kor meghatározó szervezete (37.).

Másfelől Stark szépen vezeti végig az olvasót ebben a fejezetben 1920-ig. Dióhéjban megtudhatjuk, hogy a zsidókérdés, a betelepülés, a „galíciaiak” jelenléte mint társadalmi, értelmiségi és politikai probléma hogyan hatott a különböző pártokra, a meghatározó közéleti személyiségekre. Jól összegzi, hogy mit írtak vagy mondtak erről a korszak politikusai, közírói.

Viszont nagy lehet a hiányérzetünk a tanácsköztársaság korszaka kapcsán. A szerző semmit nem írt erről. Pedig a legújabb kutatások alapján jól tudható, hogy Kun Béláék is szerettek volna megszabadulni a betelepült, főként a fővárosban élő galíciai zsidóktól. A korabeli kommunista média, sajtó egyenesen így címkézte őket cikkeiben: „főlöleges”, „haszontalan”, „sáskahad”, „torzonborz

férfiak”, „furcsa”, „fantasztikus társaság”, akiktől „meg kell tisztítani” Budapestet.¹ Ám még súlyosabb hiány, hogy Stark elmulasztotta megemlíteni, hogy 1919 nyarán a tanácsköztársaság 1600 főnyi, razziában elfogott zsidót próbált átdobni a magyar határon, visszajuttatni lengyel területre.²

A fehérterror kapcsán nagy hiányosság, hogy kimaradt az eddigi legteljesebb adattisztított gyűjtés (Kórodi Máté munkája révén), amely alapján pontosabb képpünk lehet az akkori áldozatok származásáról, helyenként politikai identitásáról. A numerus clausus (1920: XXV. tc.) létrejöttének hátterét helyenként igen részletesen taglalja, kiemelve annak egyediségét Európában. Bár megemlíti, hogy a kereskedelem és a szolgáltatóipar terén is voltak burkolt zsidóellenes rendelkezések, ezeket forrásmegjelölés nélkül hagyta. A szerző ugyanakkor megfelelően használja a komparatív összehasonlításokat. Jól láttatja általában a román és lengyel példákat.

Bár a második fejezet címe találóan a „*Jó*” zsidó, „*rossz*” zsidó, meg kell jegyezni, hogy ezt a különbségtételt már 1920 előtt is sokszor alkalmazták. Erre Stark is kitűnő példákat hoz. Így ez a fajta jelölés nem csupán a következő, a vizsgálandó időszakra, vagyis a két világháború közti időintervallumra, hanem már ezt megelőzően is frappáns lett volna. Az Ébredő Magyarok Egyesülete, Prohászka Ottokár (1858–1927) püspök, Gömbös Gyula (1886–1936) politikus antiszemita programjai által jellemzett időszakról szólva a zsidók elleni fellépések és tervek ismertetésére kerül sor a fejezet elején. Ám itt kissé ugrálunk az idősíkok között, ugyanis újra az 1920 előtti követelések és zsidóellenes intézkedések, razziák sora tárul elénk. A galíciaiak kitelepítését célzó elképzelések, valamint az asszimilált és a keleti zsidók közti különbségek határozták meg a közbeszédet ekkoriban a szerző szerint. A 20.0000/1920. számú belügyminiszteri rendelet kiemelése és elemzése nagyon fontos, hiszen az 1914 után érkezett „bevándorlók” elleni intézkedés már egyfajta előképe volt a vészorszak zsidóellenes jogszabályainak. A liberális korszakban szinte csak izraelitaként emlegetett emberek mostantól a kikeresztelkedést, asszimilációt figyelmen kívül hagyva egységesen „zsidóvá lettek nyilvánítva”. Majd ismét visszaugrunk az időben, és megtudjuk, hogy az ún. idegenrendészeti eljárások kapcsán a bevándorlók (részleges) nyilvántartása az 1903. IV. tc. alapján a rendőrhatalóságok hatáskörébe tartozott. Ferdinandy Gyula (1873–1960) belügyminiszter szerint országosan 120 ezer, míg Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnök szerint a fővárosban 45 ezer kitelepítendő menekült van. Sőt, léteztek bejelentőhivatalok és külföldi honos névjegyzékek. 1919/21-ben razziák keretében megindult az 1914 után érkezett „keleti zsidók” összegyűjtése, majd a kitoloncolásuk. A „lármás antiszemitizmus”-t elutasító bethleni konszolidációt is remekül végigvezeti Stark. Az antiszemitizmus szempontjából fontosabb beszédek, sajtóban történt megnyilatkozások, perek, választások tárgyalása révén

¹ Veszprémy László Bernát: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a tanácsköztársaság idején. *Századok*, 2019/5. 900.

² Uo. 901.

teljes képet kaphatunk a Horthy-korszak fehérterror utáni konszolidációja időszakáról. Bár nagyon jó képet ad erről, hogy voltak regionális razziák, amik azért jól mutatják, hogy még Bethlen miniszterelnöksége alatt is történtek rendvédelmi atrocitások a „keleti zsidókkal” szemben.

A harmadik fejezet sarkos kijelentéssel indul, miszerint 1941 előtt nem volt nagy jelentősége senki számára sem, hogy magyar állampolgár-e vagy sem. Nyilvánvaló, hogy sem a dolog jelentőségének eltulzása, sem pedig kibebítése nem járható út, ugyanakkor jogtörténeti kitekintéssel a szerző később árnyalja a képet. A magyar állampolgárság rendezése az osztrák fennhatóság miatt mindig is a sógorok jogalkotásának árnyékában kullogott. 1844-ben már felmerült törvénytervezet révén való rendezése, de ez csak az 1879. I. tc. révén emelkedett jogerőre. Az állampolgárság kérdésének rendezése nemzetközi jogilag is megelőzte a legtöbb országot. Mégpedig abban, hogy az állampolgárság elvesztését is szabályozta. Ezt egészítette ki az 1922. II. tc. és az 1939. XII. tc., amelyek a világháborúk okozta aktuális menekültkérdésekre adtak jogi válaszokat az állampolgárság ügyében. Vagyis az, hogy a dualizmusban, majd pedig 1920 és 1941 között az állampolgárság marginalizált kérdés lett volna, erős túlzás.

Különlegesen erős alfejezet az, amely az utódállamoknak a zsidósághoz való viszonyát tárgyalja. A keleti szomszédok az „Ó-Románia” területén élőket „jó” zsidónak, a szerzett, új térségekben lévőket ellenséges nép(ek)nek ítélték. Cseh-szlovákiában, az északi szlávok mintademokráciájában a szlovák és kárpátaljai területeken a zsidók hontalansági ügye különösen fontos volt a későbbi események fényében. Az 1920 utáni lengyel törvények is hontalanná tették az egykori Monarchia területén élt zsidók tömegeit. A harmincas évek radikalizálódása, a világ militarizálódása háttérbe szorította a kisebbségek, a kisebb felekezetek védelmét. Stark szerint a térségben különösen román, lengyel és magyar területeken volt érezhető az antiszemitizmus növekedése, térnyerése. A hontalanok is érezték a veszélyt. Payr Hugó (1888–1976) keresztényszocialista parlamenti képviselő egy felszólalásában drámainak mutatta be a helyzetet: „...*tumultuózus jelenetek ismétlődnek meg nap-nap után a belügyminisztérium harmadik vagy negyedik emeletén...*” (138.)

Magyarországon a zsidótörvények megágyaztak annak a törekvésnek, hogy a zsidóságot ki kell rekeszteni a társadalom és a gazdaság lehetőleg nagyobb részéből. A szélsőjobboldal törekvése a kitelepítésükre egyre inkább közeli céllá vált. A II. világháború kitörésével a németeknek a lengyel és szovjet régiókban elindított zsidóellenes akciói tovább bátorították a szélsőségeket. Ezt azonban jóval megelőzte a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) vidéki hivatalainak megnyitása. Az 1937-től létrehozott hivatalok, majd az országgyarapítás révén a visszanyert területeken is megjelent idegenrendészeti beavatkozások sok kétséget nem hagytak. Zalaegerszegtől Csíkszeredáig razziák indultak a külföldiek ellenőrzésére, ami kétségtelenül a zsidók ellen irányult. Stark itt is jól érzékeli az egyértelmű jeleket, amelyek Kőrösmező felé mutattak. A kitoloncolások mindennaposá váltak.

1939-től a szlovák–magyar határon kifejezetten tragikussá vált, hogy a felvidéki zsidókat hol Josef Tiso (1887–1947) elnök, hol Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó rendvédelme „dobta át” a másik állam területére. A keleti, erdélyi területen pedig az éjjeli órákban a kárpáti erdőkben szélnek eresztve kisebb-nagyobb csoportokban igyekeztek szabadulni a zsidóktól a magyar tisztségviselők. 1941 nyaráig több mint 15 ezer ember kiutasítási és toloncúgye záródott le.

Valóban igen „hosszú az út” a negyedik fejezetig. A végkifejletet, a könyv szomorú témáját adó részt 120 oldalban foglalta össze a szerző (a könyv mellékletekkel együtt 308 oldal). Teleki miniszterelnök öngyilkossága után a Bárdossy László-féle kormányzat radikálisabb utakra vitte Magyarországot a zsidókérdés megoldásában is. A második II. való belesodródás után megtörtént a belépés is.

Az egyik legfontosabb kérdésben, miszerint ki lehetett az 1941-es első magyarországi deportálások kezdeményezője, a legújabb kutatásokra hivatkozva Stark is úgy látja, hogy Werth Henrik (1881–1952) vezérkari főnök, de természetesen Kárpátalja kormányzójának, Kozma Miklósnak (1884–1941) is komoly szerepe volt a terv kidolgozásában és az 1941. július 1-jei minisztertanácsi döntés meghozásában. Az előterjesztést (Keresztes-Fischer belügyminiszter megkerülésével) Werth javaslatára Bartha Károly (1884–1964) honvédelmi miniszter tette le a minisztertanács asztalára. Stark kitűnően ütközteti a régi kutatók (Randolph L. Braham, Lévai Jenő) és a kortársak (Karsai László, Gellért-páros, Majsai Tamás) érveit és ellenérveit, valamint a népbírósi anyagok tényeit.

A szerző remekül összefoglalta az első deportálás előtti sajtópropaganda módszereit és eredményeit. A gyűlölet vetése beérett, még az oly’ emberbarát korabeli ellenzék sem tiltakozott (kezdetben) a nyilvánvalóan brutális és embertelen, tömeges zsidóüldözés ellen. A magyar közvélemény, a lakosság tétlenül nézte a 22 ezer, főként zsidó személy meghurcolását. 1940-ben egyébként 96 228 „idegen”, „külhonos” ember tartózkodott Magyarországon (166.).

Mivel a 22 ezer (zsidó) célszemély mintegy 50%-a orosz és lengyel állampolgár volt, így még a kormányzaton belül is könnyű volt megokolni az ügyet, hiszen látszólag nem magyar állampolgárokról volt szó. A hatáskörátlépés már itt is megvalósult, hiszen Kozma Miklósnak elvileg csak Kárpátaljára szólt a jogosítványa, ő mégis ezen a régió kívül is intézkedett. (171.) A magyar hatóságok az ő nyomására is igyekeztek tovább akadályozni az állampolgárság igazolását. Így került fel sokkal több ember a listákra.

A szerző remekül veszi sorra, hogy kinek milyen felelőssége volt az eseményekben. Kik voltak azok a kormányzati szereplők és KEOKH-tisztségviselők, akik egyébként jórészt felelősségre is lettek vonva a deportálásban való részvételük miatt. A Pásztóy Ámon (1892–1949), majd Siménfalvy Sándor (1891–1965) vezette KEOKH felelőssége egyértelmű, de a hadszíntéren lezajlott események hatása sem megkerülhető. Fontos alfejezet az is, ahol Stark a magyar megszálló hadsereg 1941. évi nyári tevékenységét, és részben az emberüldözésben történt magyar

részvételt veszi át részletesen („*Minden, amit valaha elképzelhetetlennek tartottak, ott velünk megtörtént.*” /185–206./). A már többszörösen feltárt téma is különösen jól rávilágít arra, hogy a közelmúltig mennyire nem láthattuk tisztán a magyar honvédség, a Kárpát-csoport szerepét a keleti fronton. De arra is nagyon jól rámutat Stark mások kutatásai alapján is, hogy Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes mennyire igyekezett a német nyomás alól kibújni a tömeggyilkosságokban való magyar részvétel kapcsán. Egy ilyen eseményt meg is akadályozott, sőt, a könyv témáját adó deportálás segítését is elszabotálta. (192.)

Az emberek magyarországi összegyűjtése számos túlkapást eredményezett. Többek úgy kerültek internálótáborokba, hogy tudták igazolni állampolgárságukat. A KEOKH egyébként Bácsstopolyán, Budapesten, Csörgön, Diósjenőn, Dömösön, Garanyban, Gyulán, Kistarcsán Nagykanizsán és Ricsén igyekezett összeszedni a deportálásra várókat. A határon való átdobás előtt a gyűjtőtábor a kárpátaljai Kőrösmezőn volt.

Stark jól összegzi és részletezi a lezajlott deportálást, gettósítást és tömeggyilkosságot. Fontos, hogy hangsúlyt helyezett arra: a Kamenyec-Podolszkijban lezajlott mézszárlást követően is maradtak még ott zsidók, és őket is legyilkolták 1942-ben. És azt is lényeges kiemelni, hogy a magyarországi deportáltakat Czortkow, Horodenka, Kolomea, Nadworna, Stanislau stb. településekre is transzportálták, és ott is kivégzések történtek. Az események sorából kiemeli, hogy voltak túlélők, és nem mindenki Kamenyec-Podolszkijba került. Sőt egyesek visszaszöktek magyar területre a helyi lakosság, katonák segítségével. A magyar hadsereg, állam hivatalosan nem engedte a területére a deportáltakat. A Kamenyec-Podolszkijban maradtakra Friedrich Jeckeln (1895–1946) SS-Obergruppenführer a gettó közellátási összeomlása után 1941. augusztus végén kimondta a halálos ítéletet. Ennek vált áldozatává az odavitt magyarországi zsidók többsége, számos ukrán áldozattal együtt. A náci tömeggyilkosság rutinszerűen ment végbe.

Stark, a történeti statisztika szakembere nagy hangsúlyt fektet az alapvető adatok tisztázására. A tömegmészárlás időpontja kapcsán az 1941. augusztus 26–28., vagy 27–28., vagy 27–29., vagy 28–29., vagy 28–31. féle kombinációk merülnek fel. A szerző az áldozati számadatok kapcsán végül a sok forrást elemezve a mintegy 22 ezer deportált közül a 13-16 ezer közötti becslést tartja indokoltnak.

A keleti gettók mechanizmusának megfelelően az elcsigázott, kiéheztetett, reményvesztett áldozatokat a külterületre kísérték, a repülőtér melletti felrobbantott lőszerraktár helyén keletkezett „kráterekhez”, ahol a golyó általi holokauszt kegyetlen és hidegvérű elkövetői, a németek végeztek velük. Időként felmerül, hogy magyarok, katonák részt vehettek a tömeggyilkosságban, legalább a terület biztosítása kapcsán, de ezt még a legfrissebb források is inkább cáfolják, de az biztos, hogy nem támasztják alá.

A felelősségre vonások ellentmondásait is bemutatja a szerző. Siménfalvy például börtönbüntetést kapott, és később szabadlábba is került, míg Pásztoyt

kivégezték. A végül szovjet területen elhunyt Werth Henrik ellen volt vádirat, de az nem tartalmazta az első deportálást mint vádpontot. Bartha Károly pedig Venezuelába emigrált.

Következzék néhány gondolat a könyv egésze kapcsán. A szerző szerint a deportálás fogalma azért megfelelő, mert ez a kényszer, erőszak mindig halállal végződik. Ez azonban semmiképpen nem igaz. Hiszen a holokausztnak is voltak túlélői Európa-szerte, de a Kamenyec-Podolszkijba és más településekre deportáltak közül is voltak, akik túléltek az eseményeket. Sajnos, a szerző sem használta a mikrotörténeti kutatásokat, szakirodalmat. Nem ez a jellemző, de például a Kiskunhalasról 1941 nyarán Kőrösmezőre, majd ukrán területre kényszerített mind a két zsidó túlélte ezt a deportálást.³

Ellentmondásosnak írja Stark, hogy 1941 augusztusában a németek még leállítják a román és magyar deportálásokat, majd 1942-ben szinte követelik. Részben jól összefoglalja ezeknek az éveknek a világháborús helyzetét, de a lényegyet tekintve rövidre is zárhatta volna. Döntő a Wehrmacht és az SS örök viaskodása a hadszíntéren azon, hogy mi a fontosabb, a hadművelet vagy a zsidótlantás. A Gerd von Rundstedt (1875–1953) vezértábornagy vezetésével Kijev ostromára felvonuló német haderő számára kifejezetten zavaró volt a deportálások révén akadályozott utánpótlásvonalak leterhelése a judenrein érdekében. Így a megingott, megcsúszóban lévő Barbarossa-hadművelet miatt 1941 augusztusában fel kellett szólítani a német szövetségeseket, hogy hagyják abba a terhelt hadműveleti területre való transzportálásokat. 1942-ben már teljesen más volt a helyzet, hiszen az elbizakodott nácik New York bombázását tervezgették, miközben a frontvonalak a magyar és a román határoktól több ezer kilométerre húzódtak.

Aki ismeri Starknak a II. világháborús veszteséglisták kapcsán használt módszerét, írásait, az tudja, hogy megbízható és nem túlzó számsorok jellemzik. 1983 óta meghatározóak a kutatásai és statisztikái. Arról ír és összegez, ami valóban alátámasztható, bár kissé sokszor óvatosabb a kelleténél. Hevenyészett becslésekbe nem bocsátkozik, inkább a meglévő adatbázisok számsoraira támaszkodva az áldozati számsorok gondos kutatója.

Érdekes kérdés lehetne, ha már volt olyan tapasztalat, miszerint 1919/21-ben kitoloncolás várt az állampolgárság nélküliekre, akkor a két világháború között vajon miért nem volt elsődleges célja egyes embereknek, hogy biztosítsák állampolgársági papírjaikat. Minek a következménye, hogy ennyire magabiztosan papírok nélkül éltek, családot alapítottak és dolgoztak az ország területén. Persze az 1938-tól visszacsatolt területek zsidóságánál világos, hogy nem tudtak a zsidótörvényekkel sújtott országban ilyen dokumentumokat beszerezni, de az anyaországban élők

³ Végső István – Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest: L'Harmattan, 2007. 75–76.

számára elvileg járható út lehetett volna, hogy bebiztosítsák magukat, és ne kerüljenek „kellemetlen helyzetbe”.

Nagyon jó, hogy a szerző – bár azt állította, hogy nem túl feldolgozott téma – teljesen más irányból közelítette meg az 1941-es zsidóellenes deportálás kérdéskörét, mint elődei. Láthatóvá vált, hogy mennyire mélyen és régen elvárt, ígért „idegenrendészeti” akció valósult meg egy magyarországi népcsoport ellen. Az előzmények fényében először láthatjuk ennyire jól és részletesen feldolgozva a zsidókérdésre adott erőszakos válasz hátterét. Stark nagyon jól összefoglalja azt a szélsőséges politikai igényt, hogy a „keleti zsidókat” ki kell telepíteni. Sajnos nem tartotta fontosnak, hogy az 1944-es deportálásokkal összevesse az 1941-es eseményeket.

A kamenyec-podolszkiji gettó története kiemelkedő jelentőségű, de talán nincs eléggé kontextusba helyezve a többi keleti gettó történetével, amelyekben ekkor hasonló események zajlottak le. A közel másfélezer keleti gettó „lakosságának” történetét párhuzamba lehetne állítani a Magyarországról ide deportáltak sorsával. Vannak kísérletek a könyvben az utólag lezajlott események bemutatására, de ezek igen rövidre sikerültek. Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführer „sorsa és döntése” nem egyedi eset. A keleti gettókba kényszerítettek szinte minden esetben hasonló módon végezték. Miután ezek a gyűjtőhelyek a közellátás szempontjából összeomlottak, általában a még élő, kifosztható zsidókat valamiféle megtévesztő információval tájékoztatva kivitték külterületre, és ott tömegsírba lötték őket. Ilyen szempontból érdemes lett volna a számos példa közül kiragadni néhányat a Balti-tenger és a Fekete-tenger közti régióból. Fontos lett volna már a többi tanulmányban, könyvben is, hogy valamiképpen elhelyezzék az eseményt a nemzetközi szintén, ahol a tragédiák lezajlottak. Talán túl nagy kép lett volna, de az európai holokauszt tekintetében érdekes, hogy például 1940-től a franciák, a belgák, a hollandok, a bolgárok stb. mit csináltak a hontalan zsidósággal. Ami fontosabb, mi történt a keleti gettóknak? A keleti gettók és a nem a térségből odahurcoltak végzetéről általánosabb képet kellett volna adni, mert azok számára, akik nem ismerik ennek a térségnek a holokauszt-történetét, azoknak úgy tűnhet, hogy Kamenyec-Podolszkij valamiféle egymagában álló gyűjtőhely volt. Miközben a Balti-tengertől a Fekete-tengerig közel másfélezer gettóban hasonlóan borzalmas történetek zajlottak le más európai országokból idekényszerített zsidókkal. Sokkal jobban rá kellett volna világítani legalább három sarokpontra: a (csak) golyó általi holokauszt szakaszának végére; Kijev ostromának előkészítésére; az utánpótlásvonalak fontosságára a Wehrmacht versus keleti gettók, Einsatzgruppék tekintetében.

Stark könyve kiemelkedően fontos mérföldkő a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás kutatása kapcsán. Jól összegzi az eddigi kutatásokat, bár a Szakály–Karsai vitát feltűnően kerülte, nem kíván konfrontálódni ebben a kérdésben. Az *oral history* forrásokat, a túlélők, a szemtanúk, a kortársak leírásait forráskritikával élve jól használta fel. Az orosz, az ukrán, a magyar, az izraeli és a román források használata remekül árnyalja az eddig kialakult képet a tömeggyilkosságról. A népbírószági

perek szó szerinti idézése, a nemzetközi (különösen az amerikai) média, érdekképviseleti szervek korabeli anyagai, illetve a más kutatók által használt német peres forrásokra való utalás tovább növeli a Stark-féle kiadvány jelentőségét.

Sok kérdésre kaphattunk választ a galíciai zsidóktól való félelemtől a felelőségre vonásokig. Néhány általam szubjektív módon felvetett kérdés azonban továbbra is homályban maradt. Ám jó, hogy újra összegezte valaki az eseménysort, a tényeket és az adatokat. A legfrissebb kutatások alapján sokakat inspirálhat újabb projektekre, feltárásokra, elemzésekre Stark Tamás kitűnő történeti munkája.